

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΘΕΙΟΣ ΦΟΒΟΣ

«τὸ μὴτ' ἀναρχὸν μήτε δεσποτούμενον
ἄστοις περιστέλλουσι βουλευῶ σέβειν,
καὶ μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἕξω βαλεῖν.
τίς γὰρ δεδοικώς μὴδὲν ἔνδικος βροτῶν ;»

Αἰσχύλ. Εὐμεν. 696 κ.έ.

«ὅν αἰδῶ τε καὶ αἰσχύνην θείον φόβον
ὀνομάκαμεν».

Πλάτωνος Νόμ. Β 671 d.

Τὸν τίτλον τῆς παρούσης μελέτης ἐλάβομεν ἀπὸ τὸ πλατωνικὸν χωρίον τῆς προμετωπίδος αὐτῆς, ἔχον νόημα συναφές πρὸς τὸ τοῦ ἄλλου παρεξευγμένου εἰς αὐτὸ χωρίου τῶν «Εὐμενίδων» τοῦ Αἰσχύλου. Δὲν εἶναι δὲ μόνον τοῦ νοήματος ἡ κοινότης αἰτία τῆς παραξευξέως ταύτης τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ πολιτικοῦ εἰς τὸν τραγικὸν λόγον. Τραγικὴ ποίησις καὶ πολιτικὴ ἢ νομοθεσία εἶναι γενικώτερον συγγενεῖς πνευματικαὶ δραστηριότητες, διότι κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος καὶ αἱ δύο, ὑπὸ τὴν γνησιωτάτην μορφήν των, ἐκφράζουσιν «μίμησιν τοῦ καλλίστου καὶ ἀρίστου βίου»¹. Ἡ ἀληθῆς τραγωδία καὶ ὁ ἀληθὴς νόμος εἶναι πλαστοουργήματα ἐναμίλλων τεχνῶν, ὅπως ὁμότεχνοι καὶ ἐν ταύτῳ «ἀντίτεχνοι» καὶ «ἀνταγωνισταὶ» εἶναι καὶ οἱ ποιηταὶ των, «μαλακῶν Μουσῶν ἔκγονοι»².

Ἀποδίδων τὸν νοῦν τοῦ πρώτου χωρίου τῆς προμετωπίδος ὁ ἀρχαῖος σχολιαστής, γράφει : «συμβουλευῶ (λέγει ἡ Ἀθηναῖα) τοῖς ἑμοῖς πολίταις δημοκρατεῖσθαι μέν, ὑπὸ φόβον δὲ εἶναι». Ποῖος εἶναι ὁ «φόβος» οὗτος,

1. Νόμ. Ζ 817b : «πᾶσα οὖν ἡμῶν ἡ πολιτεία συνέστηκε μίμησις τοῦ καλλίστου καὶ ἀρίστου βίου, ὃ δὴ φαμεν ἡμεῖς γε ὄντως εἶναι τραγωδίαν τὴν ἀληθεσιτάτην. ποιηταὶ μὲν οὖν ἡμεῖς, ποιηταὶ δὲ καὶ ἡμεῖς ἔσμεν τῶν αὐτῶν, ἡμῶν ἀντίτεχνοί τε καὶ ἀνταγωνισταὶ τοῦ καλλίστου δράματος, ὃ δὴ νόμος ἀληθὴς μόνος ἀποτελεῖν πέφυκεν».

2. Νόμ. Ζ 817 d, Φαίδρ. 278 c.

τὸν ὁποῖον τὸ ἐπόμενον χωρίον τῶν πλατωνικῶν «Νόμων» ἀποκαλεῖ «θεῖον φόβον» ;

*
* *

Ἄς ἴδωμεν πρῶτον τὴν ἔννοιαν τοῦ φόβου εἰς τὸν τραγικὸν λόγον τοῦ Αἰσχύλου.

Ἡ ἔνδοξος τριλογία τοῦ ποιητοῦ «Ὁρέστεια», ἡ διδαχθεῖσα τῷ 458 π.Χ. καὶ ἀποτελοῦσα τὸ κύκνειον ἄσμα του, εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ποίημα τοῦ φόβου. Τραγικὴ ἐνσάρκωσις τοῦ φόβου τούτου, τοῦ συνέχοντος τὸν χορὸν¹ καὶ τῶν δύο πρώτων δραμάτων τῆς τριλογίας, εἶναι ὁ φρικτὸς ὄμιλος² τῶν διωκτριῶν τοῦ Ὁρέστου Ἐρινύων, αἵτινες ἀπαρτίζουν τὸν χορὸν τοῦ τρίτου ἔργου τῆς τριλογίας. Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτῶν, τὴν παρουσίαν τοῦ φόβου ἰχνεύομεν καὶ τὰς ποικίλας μορφάς του θεωροῦμεν εἰς δλόκληρον τὴν ἀνέλιξιν τῆς τραγικῆς δράσεως καὶ τῶν τριῶν τραγωδιῶν, ἀπὸ τοῦ πρόλογου τοῦ «Ἀγαμέμνωνος» μέχρι τοῦ παραινετικοῦ λόγου τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὰς «Εὐμενίδας»³, τὸ δράμα τῆς καθάρσεως, καὶ μέχρι τῆς ἐν αὐτῷ μετατροπῆς τῶν τρομερῶν Ἐρινύων εἰς εὐμενεῖς πρὸς τὴν πόλιν θεότητας. «Φόβος γὰρ ἀνθ' ὕπνου παραστατεῖ»⁴, λέγει ὁ ἀγρυπνῶν φύλαξ ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ ἀνακτόρου εἰς τὸν πρόλογον τοῦ «Ἀγαμέμνωνος» φοβεῖσθαι καὶ τὸ ταυτόσημον «σέβειν τὴν μετοικίαν»⁵ καὶ ἐγκατάστασιν τῶν Ἐρινύων ὡς Εὐμενίδων παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, εἶναι οἱ λόγοι τῆς ἐξόδου τοῦ τρίτου δράματος.

Εἰς τὸ ποίημα τοῦτο τοῦ φόβου ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεία ἐξήτησε νὰ συλλάβῃ καὶ ἀποδώσῃ ὅλας τὰς ἀποχρώσεις καὶ πλευράς τοῦ νοήματος τοῦ

1. Βλ. Ἀγαμ. 975 κ.έ. Πρβλ. Χοηφ. 32 κ.έ. 46, 57 καὶ Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, ἄρθρον «Ὁρέστεια» εἰς τὴν Ἐγκυκλοπαίδειαν τοῦ «Ἠλίου».

2. Βλ. Εὐμεν. 307 κ.έ.

3. Εὐμεν. 681 κ.έ. Πρβλ. Χοηφ. 929, 1021, 1052.

4. Ἀγαμ. 14. Πρβλ. 1135, 1152, 1306, 1316, 1533 κ.ά.

5. Εὐμεν. 1019 κ.έ. Πρβλ. αὐτ. 390, 426, 694, 699 κ.έ. 710, 714. Ἐκ τῆς προεργασίας ἡμῶν τῆς ἐρευνητικῆς τῶν λέξεων καὶ γλωσσικῶν καθόλου χρήσεων, τῶν δηλουσῶν τὴν ἔννοιαν τοῦ «φόβου» ἐν τῇ «Ὁρεστείᾳ», σημειοῦμεν ἐνταῦθα, δειγματος χάριν, τὰ ἑξῆς: 1) ῥήματα: *δέδοικα, ἄζομαι, φοβοῦμαι, αἰδοῦμαι, ταρβῶ, τρέω, σέβω, μηδαιῶς ἀτιμάζω, σωφρονῶ ὑπὸ στένει* (=ὑπὸ δέει, κατὰ τὸν ἀρχαῖον σχολιαστήν): 2) οὐσιαστικά: *φόβος, δέος, δέημα, σέβας, τὸ δεινόν, αἰδώς*. Πρβλ. Ὅμηρ. Ο 657, Σοφ. Αἴ. 1079 καὶ τὴν κατωτέρω ἐννοιολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ φόβου παρὰ Πλάτωνι. Πρβλ. καὶ τὴν συναφῇ ἀνάλυσιν παιδαγωγικῶν ἐννοιῶν ἐν Κωνστ. Ι. Βουρβέρη (Τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας εἰς τὸν «Φιλοκτήτην» τοῦ Σοφοκλέους, Περιόδ. «Πλάτων 1949, τευχ. 2).

φόβου : τὸ ψυχολογικόν, τὸ θρησκευτικόν, τὸ ἠθικόν, τὸ νομικόν, τὸ πολιτικὸν νόημά του. Ἡμεῖς θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὸ πολιτικὸν νόημα τοῦ φόβου ἐν τῇ αἰσχυρίῳ τριλογίᾳ, βοηθούμενοι εἰς τὴν κατανόησιν ἀπὸ τὴν ἐννοιολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ φόβου, τὴν ὁποίαν κάμνει ὁ «ἀντίτεχνος» τοῦ Αἰσχύλου Πλάτων εἰς τοὺς «Νόμους» του. Εἶναι δὲ ἀπορίας ἄξιον, ὅτι, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, ἐκαρπώθησαν ὀλιγώτερον τοῦ δέοντος μέχρι τοῦδε οἱ ἐρμηνευταὶ τὴν πλατωνικὴν ἐπικουρίαν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ βαθυτάτου πολιτικοῦ νοήματος τῆς «Ὁρεστείας».

Τὸ πολιτικὸν νόημα τοῦ φόβου ἐν τῇ «Ὁρεστείᾳ» ἀναφέρεται εἰς τὴν θεοκρατικὴν πλευρὰν τῆς πολιτικῆς συνειδήσεως, ἰδίως δὲ τῆς ἀθηναϊκῆς, ἥτις τὴν ἰδέαν τῆς πόλεως ἀρχῇθεν εἶχε συνδέσει μὲ τὴν πίστιν εἰς τὴν θεότητα καὶ ἱερότητα αὐτῆς καὶ μὲ τὴν πίστιν εἰς τὴν θείαν προέλευσιν τῶν νόμων¹, εἰς δὲ τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς ἀρχοντας καὶ τοὺς ἀγράφους καὶ γραπτὸς θεσμοὺς τῆς πόλεως εἶχε προσδώσει τὴν μορφὴν καλῶς νοουμένου φόβου, τοῦ κατὰ Πλάτωνα «θείου φόβου».

Τῆς θείας ταύτης πόλεως καὶ τοῦ ἱεροῦ θεσμοῦ τῆς τὴν ἰδέαν ἐδραματοποίησεν ὁ Αἰσχύλος εἰς τὴν «Ὁρέστειαν», ἥς ἡ υπόθεσις, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ἐπικρατείας τοῦ Ἀγαμέμνονος, καταλήγει εἰς τὴν πολιτείαν τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ τριλογία, ἐν τῇ εὐρύτερᾳ ἀνθρωπιστικῇ ἐννοίᾳ τῆς, συμβολίζει² τὸν μακρὸν ἀγῶνα, τὸν ὁποῖον ἠγωνίσθη ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν πορείαν του ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν μορφῶν τῆς πολιτικῆς συμβιώσεως μέχρι τῶν ἱστορικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ὀργανωμένης πολιτικῆς κοινωνίας.

Τὴν κίνησιν τῆς τραγικῆς δράσεως ἀπὸ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν μέχρι τῶν Ἀθηνῶν³ καθιστῶσιν ἐποπτικὴν ἀντίστοιχα μνημεῖα τῆς τέχνης, ἐκφράζοντα τὸ νόημα τῆς ἀνεξίσεως τοῦ ἀνθρώπινου πολιτικοῦ φαινομένου ἀπὸ τῆς παλαιότητος ἀπολυταρχικῆς μοναρχίας μέχρι τῆς νομοθετικῶς συντεταγμένης ἐλευθέρως πολιτείας τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

Εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ Ἀγαμέμνονος, τὸ Ἄργος καὶ τὰς Μυκῆνας, τὸ ἀνάκτορον καὶ τὸ κράτος τοῦ παμβασιλέως φρουροῦν ἀκοίμητοι φύλακες, οἱ ἐμπνέοντες τὸν τρόμον λέοντες τῆς περιφήμου πύλης τῶν Μυκηνῶν. Ἄλλοις

1. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, "Ἀρθρον «Νόμοι» τοῦ Πλάτωνος ἐν τῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ «Ἡλίου».

2. Διὰ ἐνδιαφεροῦσας ἀπόψεις καὶ νύξεις διὰ τε τὸ νόημα τῆς «Ὁρεστείας» καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν, παρέχει τὸ νέον βιβλίον τοῦ H. Weinstock, Die Tragödie des Humanismus, Heidelberg, 1953.

3. Τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν σκηνογραφίαν τῶν τριῶν δραμάτων τῆς τριλογίας, καὶ ἰδίᾳ τὴν ἀλλαγὴν τῆς σκηνῆς εἰς τὰς «Ἐυμενίδας», δὲν ἐξετάζομεν ἐνταῦθα, ἄλλως τε καὶ ἀσχετα ὄντα πρὸς τὴν μελέτην μας.

εἶναι ὁ συμβολιομὸς τῆς ιδέας τῆς πόλεως, τὸν ὁποῖον ἐνέχει ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ Πρόστασις τῶν Καρυατίδων τοῦ Ἑρεχθείου, τῶν εὐσταλῶν Κορῶν, αἵτινες μετ' ἀξιοπρεποῦς καὶ ἀβιάστου ὑπομονῆς ὑποβαστάζουν τὸ βαρὺ ἐπιστέγασμα αὐτῆς, ἀποτελεῖ ἔκφρασιν τῆς ιδέας τῆς πόλεως, ὡς αὕτη ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν «ἀντίπαλον ἀρμονίαν ἀτόμου καὶ ὁμάδος, ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴν κυριαρχίας καὶ διακονίας, δεσμεύσεως καὶ ἐλευθερίας»¹. Οὕτω τὸ κοινὸν περιεχόμενον καὶ νόημα τόσον τῆς ιδέας τῆς πόλεως τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὅσον καὶ τῆς Προστάσεως τοῦ Ἑρεχθείου, εἶναι, ὅτι ἡ σχέσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ πολιτικὸν σύνολον μόνον ὑπὸ τὴν μορφήν ἐκουσίας θητείας καὶ καρτερίας αὐτοῦ εἰς τὸ πολιτικὸν καθήκον ἀποτελεῖ τὸ ἀσφαλὲς ὑπόβαθρον τοῦ πολιτικοῦ οἰκοδομήματος². Νοεῖται δὲ ἡ ἐκουσία αὕτη θητεία ὡς ἱερὰ λειτουργία, ὡς διακονία εἰς τὴν θείαν πόλιν καὶ τὸν θείας ἀρχῆς καὶ προελεύσεως νόμον.

Ἡ βαθμιαία ἀνέλιξις τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου καὶ τῆς πολιτικῆς συνειδήσεως στοιχεῖ πρὸς τὴν ἐν τῇ «Ὁρεστείᾳ» μετακόμησιν τοῦ φόβου, ἀπὸ τῶν παμπάλαιων χρόνων τῆς ἀκράτου μοναρχίας μέχρι τῆς εἰσόδου τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν ἱστορικὸν πολιτικὸν βίον, καὶ πρὸς τὴν μεταμόρφωσιν τῶν Ἑρινύων εἰς Εὐμενίδας, συμφώνως πρὸς τὴν λύσιν, τὴν ὁποίαν ὁ Αἰσχύλος δίδει εἰς τὴν τριλογίαν του.

Ἡ συμπερίληψις³ τῶν Ἑρινύων, τῶν παλαιῶν⁴ τρομερῶν θεοτήτων, τῶν ἀμειλίκτων τιμωρῶν τῆς παρανομίας, μετὰ τοὺς φορεῖς τοῦ νεωτέρου πνεύματος θεοῦ⁵, καὶ ἰδίως τὴν πολιοῦχον Ἀθηνᾶν, γίνεται κατὰ τὸν Αἰσχύλον ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς διατηρήσεως τοῦ πολυτίμου διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας στοιχείου τοῦ θείου φόβου, ὑπὸ τὴν νέαν καλῶς νοουμένην μορφήν του. Αἱ Ἑρινύες, εἰς τὸ τέλος τῆς τριλογίας, δὲν ἀπέρχονται τῶν Ἀθηνῶν, ὡς ὁ Ἀπόλλων. Ἐγκαθίστανται ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν εἰς ἱερὰ τοῦ λόφου τοῦ Ἀρείου Πάγου ἄδута τῆς γῆς ὡς Εὐμενίδες, ὡς συμπροστίτιδες μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ κλεινοῦ ἄστεως. Ἡ σωτηρία λοιπὸν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν εἶναι κατὰ τὸν Αἰσχύλον συνδεδεμένη μετὰ τὴν λατρείαν τῶν Εὐμενίδων, δηλαδὴ τὴν διαρκῶς γρηγοροῦσαν συνείδησιν, ὅτι ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν κεῖται τὸ οἶονεῖ ἡφαιστειῶδες ἄντρον τῶν προστατίδων τοῦ νόμου θεοτήτων καὶ ὅτι μόνον ὁ τιμῶν τὰς θεὰς ταύτας, τουτέστιν ὁ συνεχόμενος ὑπὸ τοῦ θείου φόβου τοῦ νόμου, θὰ ἔχη καὶ τὴν προστασίαν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἄλλως ἐπὶκρίνεται πάντοτε φοβερὰ ἡ ἐκ τῆς θείας δυνάμεως τῶν ὑπο-

1. H. Weinstock, ἔ.δν. σ. 7.

2. Πρβλ. Εὐμην. 550 κ.έ. «ἐκὼν δ' ἀνάγκας ἀπερ | δίκαιος ὢν οὐκ ἀνολβος ἔσται», Πλάτ. Νόμ. 700a «ὁ δὲ ὅμος... ἐκὼν ἐδούλευε τοῖς νόμοις», Εὐριπ. Ἰκέτ. 403 κ.έ.

3. Εὐμην. 794 κ.έ. ἰδίᾳ 916 κ.έ.

4. Εὐμην. 838, 847, 871.

5. Εὐμην. 778, 808.

γείων ἐδρῶν τῶν Σεμνῶν ἐκπορευομένη τίσις τῆς παραβάσεως τῶν νόμων !
Οἱ συναφρεῖς λόγοι τοῦ χοροῦ τῶν Ἑρινύων (Εὐμεν. 516 κ.έ.) εἶναι :

« ἔσθ' ὅπου τὸ δεινὸν εὖ
καὶ φρενῶν ἐπίσκοπον
δεῖ μένειν καθήμενον ».

Ἡ παραίνεσις τῶν Σεμνῶν προσθίτει ἀπειλητικῶς κατωτέρω καὶ τὰ
ἑξῆς (στ. 539 κ.έ.) :

« βωμὸν αἴδεσθαι Δίκας
μηδέ νιν
κέρδος ἰδὼν ἂν θέῃ ποδὶ λὰς ἀτίσης· ποινὰ
γὰρ ἐπέσται,
κύριον μένει τέλος ».

Ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὴν ἐπίσημον διακήρυξιν καὶ παραίνεσιν αὐτῆς (Εὐμεν.
681 κ.έ.) προβάλλει φορέα τοῦ πνεύματος τοῦ θείου φόβου τοῦ νόμου τὸν
θεσμὸν τῆς ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ βουλῆς¹, τῆς συνεχομένης ἐπὶ τοῦ λόφου,
ὅν ἐδρεύουσι γοηγοῦσαι αἱ Ἑρινύες - Εὐμενίδες. Τὸ βουλευτήριον
τοῦτο ἔγκαθιστᾷ ἡ θεὰ (στ. 700 κ.έ.) λέγουσα :

« τοιόνδε τι τὰ ροῦντες ἐν δίκῳ σέβας
ἔρυσσεν χῶρας καὶ πόλεως σωτήριον
ἔχοιτ' ἂν οἶον οὔτις ἀνθρώπων ἔχει
· · · · ·
αἰδοῖτο, δξύθυμον, εὐδόντων ὕπερ
ἐργηγορὸς φροῦρημα γῆς καθίσταται ».

Ἡ διαφορὰ ὅμως τοῦ « φρουρήματος » τούτου τῆς ἀττικῆς χώρας ἀπὸ
τῶν λεόντων φρουρῶν τῆς παμβασιλείας τῶν Μυκηνῶν καὶ τοῦ Ἀργούς

1. Πρῶτος ὁ Αἰσχύλος παρουσίασεν ἐπὶ σκηνῆς τὸ ἱερώτατον δικαστήριον τῆς
πατρίδος του ὡς σύμβολον τῆς δυνάμεως, ἐφ' ἧς στηριζομένη ἡ πολιτεία θὰ ἐλάμ-
βανεν ἀποφάσεις ἐπὶ τῶν σοβαρωτάτων ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν προβλημάτων.
Ἀναμφιβόλως δὲ ἡ τοιαύτη ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου ἑξαρχίς τῆς ἱερότητος καὶ τοῦ κύρους
τοῦ θεσμοῦ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἦτο ἐπικαιρὸς, διότι τρία ἔτη πρὸ τῆς συγγραφῆς
τῆς « Ὁρεστείας », ἦτοι τῷ 462 π.Χ., οἱ « προοδευτικοὶ » τῶν Ἀθηνῶν εἶχον ἐπιτύχει,
κατόπιν προτάσεως τοῦ Ἐφιάλτου, τὸν περιορισμὸν τῆς δικαιοδοσίας τῆς ἐξ Ἀρείου
πάγου βουλῆς μόνον εἰς τὴν κρίσιν τῶν φονικῶν δικῶν. Πρβλ. M. Pohlenz,
Die griechische Tragödie, Leipzig, 1930, σ. 128 κ.έ.

καταφαίνεται εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ στ. 681 κ.έ. τῶν «Εὐμενίδων» ἐκτιθεμένας προγραμματικὰς οὕτως εἰπεῖν ἀρχὰς τῆς Παλλάδος περὶ τοῦ «δικαστῶν βουλευτηρίου» τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοῦ νέου ἐν γένει καθεστῶτος. Κατ' αὐτὰς ὁ διὰ τοῦ νέου θεσμοῦ ἐξασφαλιζόμενος σεβασμὸς καὶ ἡ αἰδὼς τῶν πολιτῶν πρὸς τοὺς κειμένους νόμους καὶ ὁ «συγγενὴς φόβος»¹ θὰ συγκρατοῦν ἡμέραν καὶ νύκτα τοὺς πολίτας ἀπὸ τὴν ἀδικίαν· ἀρκεῖ οὖτοι νὰ μὴ παραμορφώσουν τοὺς νόμους διὰ καινοτομιῶν καὶ τροποποιήσεων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι παρόμοιον πρὸς τὴν μόλυνσιν τῶν καθαρῶν ποσίων ὑδάτων διὰ βορβόρου. Περαιτέρω ἡ Ἀθηνᾶ συμβουλεύει τοὺς πολίτας νὰ μὴ ἀνέχωνται μήτε τὸ «ἀναρχον», ἥτοι τὴν ἑλλειψιν οἰασθῆποτε ἀρχῆς καὶ οἰουδῆποτε χαλινοῦ, τὴν ὀφειλομένην εἰς τὴν ἄκραν ἐλευθερίαν, μήτε τὸ «δεσποτούμενον», δηλαδὴ τὴν ὑποδουλώνουσαν τοὺς πολίτας δεσποτείαν². Ὅπως δὲ πρὸς ὅμως πρέπει νὰ ὑπάρχη εἰς τὴν πόλιν κάποιος φόβος : «μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν»· νὰ μὴ ἐξορίσουν ἀπὸ τὴν πόλιν πάντα φόβον· διότι οὐδεὶς ἄνθρωπος εἶναι δίκαιος, ἂν δὲν φοβῆται τίποτε³.

Τὰς προγραμματικὰς ταύτας ἀρχὰς τῆς «παραίνεσεως»⁴ τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς τοὺς πολίτας ὁρθῶς ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς συνώψισεν εἰς τὰς λέξεις : «δημοκρατεῖσθαι μὲν, ὑπὸ φόβον δὲ εἶναι».

*
* *

Ἐκατὸν περίπου ἔτη μετὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς «Ὁρεστείας» ὁ Πλάτων ἔδωκε διὰ τῶν «Νόμων»⁵ του, καὶ δὴ καὶ τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων αὐτῶν, τὰ καλύτερα σχόλια τοῦ αἰσχυλείου ποιήματος τοῦ «θείου φόβου». Εἰς τὸ πρεσβυτικὸν ἔργον του ὁ φιλόσοφος γίνεται θερμὸς θιασώτης τῆς αὐτῆς ἀρχῆς τῆς «μείξεως» τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ χαλινοῦ τοῦ φόβου, τὴν ὁποίαν ἀρχὴν τόσον ἐναργῶς προέβαλεν ὁ Αἰσχύλος εἰς τὴν τριλογία του. Πιστεῖν δὲ ὁ Πλάτων, ὅτι, μόνον ὅταν τηρηθοῦν ἐν τῇ διακυβερνήσει τοῦ πολιτικοῦ συνόλου καὶ εἰδικώτερον ἐν τῷ νομοθετικῷ ἔργῳ αἱ

1. Εὐμεν. 691.

2. Εὐμεν. 696, πρβλ. 525 κ.έ.

3. Εὐμεν. 698 - 699. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. Γ 696c «τό γε δίκαιον οὐ φύνεται χωρὶς τοῦ σωφρονεῖν». Βλ. καὶ ἀνωτέρω τὴν συνωνυμίαν τοῦ «φοβεῖσθαι» καὶ τοῦ «σωφρονεῖν ὑπὸ δέει».

4. Εὐμεν. 707.

5. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὰ χαρακτηριστικώτερα ἀποσπάσματα τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων : Νόμ. Α 644c κ.έ. 646e κ.έ. 649b, Β 671c-d, 671e, 672d, Γ 683c κ.έ. 691c, 692a «σύμμεικτος γενομένη καὶ μέτρον ἔχουσα», 698a - 701e.

θεμελιώδεις ἀρχαί : 1) τοῦ πολιτικοῦ «μέτρου» τῆς δουλείας (αἰδοῦς) (φόβου) καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ 2) τῆς «μειξέως» τῶν ἀρχῶν, ἐξασφαλίζεται ὑγιὲς πολιτεία, ἔχουσα δηλαδὴ τὰ τρία βασικὰ γνωρίσματα τῆς πολιτικῆς ὑγιείας καὶ ὁρθότητος, ἦτοι : α) τὴν ἐλευθερίαν, β) τὴν σωφροσύνην (φρόνησιν, ἔκφρασιν τοῦ ἡγέτου θεοῦ νοῦ), «νοῦ κοινωνίαν» καὶ γ) τὴν φιλίαν (ἑσωτερικὴν συνοχὴν διὰ φιλικῶν δεσμῶν τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὴν πόλιν, τὸ κράτος) ¹.

Πρὸς ἐπιβεβαίωσιν καὶ ἐπικύρωσιν τῶν ἀνωτέρω θεωρητικῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, ὁ Πλάτων κάμνει ἀναδρομὴν ² εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς περσικῆς καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ δεικνύει ἐποπτικῶτατα, ὅτι, ὅσας αἱ πολιτεῖαι αὐταὶ ἐτήρησαν τὸ μέτρον ἐλευθερίας καὶ φόβου, ἤκμασαν· ἀντιθέτως ἡ παρακμὴ τῶν ἐντοπίζεται εἰς τὰς περιόδους ἐκείνας τῆς ζωῆς τῶν, καθ' ἃς ἐπεκράτησεν ἡ ἄκρα δεσποτεία εἰς τὴν Περσίαν ἢ ἀπόλυτος ἐλευθερία καὶ ἔλλειψις χαλινοῦ καὶ θεοῦ φόβου εἰς τὰς Ἀθήνας.

Διεξοδικωτέρα ἐν τῷ προκειμένῳ σημείῳ εἶναι ἡ πλατωνικὴ ἐρμηνεία τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν περσικῶν πολέμων. Τότε διετεθεῖτο ἀκόμη ἐν ἰσχύϊ ἡ «παλαιὰ» ³ ὁρθὴ πολιτεία. Ὁ κορμὸς τῆς, λέγει ὁ Πλάτων, ἦτο βεβαίως δημοκρατικὸς μὲ τὰ γνωρίσματα τῆς ἰσονομίας, τῆς φιλίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν πολιτῶν. Ἡ ἐλευθερία ὅμως δὲν ἦτο ἄκρατος, ἀλλ' ἐνεῖχε καὶ στοιχεῖα δουλείας. «Δεσπότης ἐνῆν τις αἰδώς», διὰ τὴν ὁποίαν οἱ πολῖται ἐκόντες ἐδούλευον εἰς τοὺς νόμους. Ὁ Πλάτων, διὰ τὴν ἐξηγήσῃ τὴν ἀθηναϊκὴν νίκην κατὰ τῶν Περσῶν, κατὰ τὴν πρώτην, ἰδίως δὲ τὴν δευτέραν περσικὴν ἐξστρατείαν κατὰ τῆς Ἑλλάδος, παρέχει ἀνθρωπολογικὴν ἀνάλυσιν (Νόμ. Γ 698b–699d) τοῦ Ἀθηναίου πολίτου τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ ἐρμηνεύει τὸ πολιτικὸν ἦθος καὶ τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῶν Μαραθωνομάχων καὶ Σαλαμινομάχων. Ἄς ἀκούσωμεν αὐτὸν τὸν Πλάτωνα :

«...Δεσπότης ἐνῆν τις αἰδώς, δι' ἣν δουλεύοντες τοῖς τότε νόμοις ζῆν ἠθέλομεν. καὶ πρὸς τούτοις τὸ μέγεθος τοῦ στόλου... φόβον ἄπορον ἐμβάλόν, δουλείαν ἔτι μείζονα ἐποίησεν ἡμᾶς τοῖς τε ἄρχουσιν καὶ τοῖς νόμοις δουλεῦσαι, καί... συνέπεσε πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς σφόδρα φιλία... (Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι)... ἐπὶ τῆς ἐλπίδος ὀχοῦμενοι ταύτης ἡῤῥισκον καταφυγὴν αὐτοῖς εἰς αὐτοὺς μόνους εἶναι καὶ τοὺς θεοὺς. ταῦτ' οὖν αὐτοῖς πάντα φιλήαν ἀλλήλων ἐνεποίει, ὁ φόβος ὁ τότε παρὼν ὃ τε ἐκ τῶν

1. Νόμ. Γ 694b «δι' ἐλευθερίαν τε καὶ φιλίαν καὶ νοῦ κοινωνίαν». Πρβλ. 693b-c.

2. Νόμ. Γ 693d κ.ε.

3. Νόμ. Γ 698a κ.ε. Παλαιὰν πολιτείαν νοεῖ ἐνταῦθα τὸ σολώνειον τιμοκρατικὸν πολίτευμα, ὅπερ διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Κλεισθένους εἶχεν ἀποκτήσει σταθεράν δημοκρατικὴν βάσιν.

νόμων τῶν ἔμπροσθεν γεγονώς, ὃν δουλεύοντες τοῖς πρόσθεν νόμοις ἐκέκνητο, ἦν αἰ δ' ὦ πολλάκις... εἰπομεν... ἧς ὁ δειλὸς ἐλεῦθερος καὶ ἄφοβος¹ ὃν, εἰ τότε μὴ δέος ἔλαβεν, οὐκ ἂν ποτε συνελθὼν ἡμύνατο...»¹.

Ἐκ τῆς ἀνθρωπολογικῆς ταύτης ἀναλύσεως φαίνεται, ὅτι τὰ διακατέχοντα τότε τοὺς Ἀθηναίους συναισθήματα ἦσαν ἡ ἐλπίς, ἡ φιλία καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα ἡμᾶς δύο εἶδη τοῦ φόβου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον εἶδος τοῦ φόβου εἶναι εὐνόητον· εἶναι ὁ ἐκ τῆς καθημερινῆς χρήσεως τῆς λέξεως ταύτης γνωστὸς φόβος, ἡ ἔλλειψις θάραυρος, ἡ δειλία, ὁ φόβος πρὸ τοῦ περσικοῦ κινδύνου. Ὁ φόβος οὗτος, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ προσδιορισμοῦ «ὁ τότε παρών», ἦτο συναισθημα ἐφήμερον καὶ παροδικόν. Ἐγεννήθη ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς περσικῆς ἐκστρατείας καὶ θὰ παρήρχετο ἅμα τῇ λήξει αὐτῆς.

Τὸ δεύτερον ὅμως εἶδος τοῦ φόβου δὲν ἦτο τοιοῦτο. Προϋπῆρχεν ὡς παράδοσις ἐκ τοῦ παρελθόντος πολιτικοῦ βίου, τότε δὲ ἐνετάθη ὑπὸ τῆς ἀμνηχανίας, εἰς ἣν εὐρέθησαν οἱ ἐν κινδύνῳ Ἀθηναῖοι. Ὡς ἀποτελέσματα δὲ ὁ φόβος οὗτος εἶχε τὴν σύσφιξιν τῶν φιλικῶν δεσμῶν τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους, τὴν ἀληθινὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀφοβίαν, τὸ θάρρος, τὴν ἀποφασιστικότητά πρὸς νικηφόρον ἄμυναν, ἣτις καὶ ἐπετεύχθη. Τοῦ δευτέρου εἶδους τοῦ φόβου συνώνυμα μεταχειρίζεται ὁ Πλάτων ἐνταῦθα τὴν «αἰδῶ», τὴν «δουλείαν τοῖς νόμοις» καὶ τὸ «δέος».

Τὴν οὐσίαν τοῦ δευτέρου τούτου φόβου (αἰδοῦς, δέους) διασαφεῖ ὁ Πλάτων ἐν τῷ πλαισίῳ μιᾶς μακρᾶς ἐννοιολογικῆς ἀναλύσεως, ἣτις διήκει καὶ διὰ τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων τῶν «Νόμων» καὶ ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐννοίας : ἡδονή, λύπη, ἐλπίς, φόβος, αἰδώς, θέος, δουλεία, ἐλευθερία, φιλία, ἀφοβία. Ἡ ἀνάλυσις αὕτη ἔχει δι' ὀλίγων ὡς ἑξῆς :

Ἐκαστος ἄνθρωπος, ἐνῷ εἶναι τι², κέκτεται ἐν ἑαυτῷ (δύο) συμβούλους ἐναντίους πρὸς ἀλλήλους καὶ ἄνευ φρογῆσεως, συμβούλους συναισθηματικῆς φύσεως. Τούτους προσαγορεύομεν : ἡδονήν καὶ λύπην. Πλὴν τῶν δύο τούτων, ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν προσδοκίαν τῶν μελλόντων, ἣτις γενικῶς μὲν λέγεται «ἐλπίς», εἰδικωτέρας δὲ μορφᾶς καὶ ἀντίστοιχα ὀνόματα ἔχει : τὸν (φόβον), τουτέστι τὴν προσδοκίαν λύπης, καὶ τὸ (θάραυρον), τὴν προσδοκίαν ἡδονῆς. Ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἐνυπάρχει εἰς τὸν ἄνθρωπον ὁ «λογισμός», ὁ ὀρθὸς λόγος, ὁ νοῦς, ὁ διαγιγνώσκων «ὅ,τι ποτ' αὐτῶν ἄμεινον ἢ χεῖρον».

Τοῦ φόβου διακρίνονται περαιτέρω τὰ δύο «σχεδὸν ἐναντία» πρὸς

1. Λεπτομερὴ ἐρμηνείαν ὁλοκλήρου τοῦ ἀποσπάσματος Νόμ. Γ 698b - 699d βλ. ἐν Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Πλάτων καὶ Ἀθῆναι, 1950, σ. 41 κ.έ. καὶ 108 κ.έ.
2. Νόμ. Α 644c κ.έ.

ἄλληλα εἶδη, τῶν ὁποίων πρακτικὰ παραδείγματα εἶδομεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἀνθρωπολογικὴν ἀνάλυσιν τῶν ἡθους τῶν Μαραθωνομάχων καὶ Σαλαμινομάχων. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον εἶδος τοῦ φόβου, ἡ ἐκ τῆς προσδοκίας κακῶν ἔλλειψις θάρρους, εἶναι ἐλάττωμα.

¹ Ἀντιθέτως τὸ δευτέρον εἶδος τοῦ φόβου εἶναι προτέρημα. Εἶναι ὁ φόβος, μήπως νομισθῶμεν ὑπὸ τῶν ἄλλων, καὶ μάλιστα τῶν φίλων, ὡς κακοί, «πράττοντες ἢ λέγοντες τι τῶν μὴ καλῶν» ¹, εἶναι ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰς ἡθικὰς ἀξίας καὶ τοὺς νόμους, ἡ συνήθως λεγομένη «αἰσχύνη», τὸ φοβεῖσθαι τοὺς φίλους «αἰσχύνῃς περὶ κακῆς» ², ἡ καλὴ αἰσχύνη πρὸ τῆς κακῆς αἰσχύνῃς, ἡ συστολή μας δηλαδὴ καὶ ἡ προφύλαξις, μήπως καταισχνυνθῶμεν πρὸ τῶν φίλων καὶ τῶν σωφρόνων ἀνθρώπων. Συνώνυμος λέξις καὶ ταυτόσημος ἔννοια τοῦ φόβου τούτου εἶναι ἰδίᾳ ἡ «αἰδώς», διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἐξασφαλίζει τὴν νικηφόρον ἀντίστασιν αὐτοῦ κατὰ τῶν ἡδονῶν, τῶν παθῶν καὶ τῶν συναισθηματικῶν παραφορῶν του. Τοῦτον τὸν πολυτιμον φόβον, λέγει ὁ Πλάτων, ὁ νομοθέτης «ἐν τιμῇ μεγίστῃ σέβει» ³ ὡς θεμελιώδη προϋπάρχουσα εὐνομίας καὶ σωτηρίας τῆς εὐνομουμένης πολιτείας. Τὴν ἔλλειψιν τῆς ἀρετῆς ταύτης ὁ φιλόσοφος ὀνομάζει «ἄδειαν» ⁴ καὶ «ἀναίδειαν» ⁵ καὶ χαρακτηρίζει ὡς μέγιστον κακὸν καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου βίου. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἔχη καὶ τὰ δύο προτερήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ δύο εἶδη τοῦ φόβου : ἔλλειψιν τοῦ πρώτου φόβου, ἡτοι θάρρος (πρὸ τοῦ κινδύνου, πρὸ τῶν πολεμίων), ἀφοβίαν ἅψ' ἐνὸς καὶ μόνιμον ἀπόθεμα τοῦ δευτέρου φόβου, τῆς αἰδοῦς, τῆς αἰσχύνῃς ⁶, ἔλλειψιν ἀναιδείας καὶ ἀναισχυντίας ἅψ' ἐτέρου. Μὲ ἄλλας λέξεις ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι ταυτοχρόνως καὶ «ἄφοβος» ⁷ (ἐστερημένος τοῦ πρώτου φόβου) καὶ «φοβερός» ⁸ ἢ «δειλὸς» ⁹ (πλήρης τοῦ δευτέρου φόβου, φορεὺς αἰδοῦς). Οἱ Μαραθωνομάχοι καὶ οἱ Σαλαμινομάχοι ἦσαν ἐν ταῦτῳ ἄφοβοι (θαρραλέοι) καὶ δειλοὶ (πλήρεις δέους καὶ φόβου τοῦ δευτέρου εἶδους).

Τοῦ δευτέρου τούτου φόβου ἔλλειψιν ὁ Πλάτων διαπιστώνει εἰς μίαν σπουδαίαν περιοχὴν τοῦ συγχρόνου αὐτῷ βίου τῶν Ἀθηνῶν, τὴν μουσικὴν, τὴν στενῶς συνδεομένην μὲ τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς πόλεως. Ἡ νεωτερίζουσα

1. Νόμ. Α 646e.

2. Νόμ. Α 647b.

3. Νόμ. Α 647a9. Περβλ. Πανσ. Ι, 17,1, ΙΙΙ, 20,10.

4. Νόμ. Γ 701a8.

5. Νόμ. Α 647a10.

6. Νόμ. Α 647a2, a10, Β 671d2.

7. Νόμ. Γ 699c6, Α 647b9.

8. Νόμ. Α 647b9, c7.

9. Νόμ. Γ 699c6.

μουσική ἀγωγή τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ μετέβαλε τὰ θέατρα καὶ τὰ ᾠδεῖα τῶν Ἀθηνῶν εἰς κέντρα «πονηρᾶς θεατροκρατίας». Διέθρυψε τὴν ματαιοδοξίαν τῶν πολλῶν διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως εἰς αὐτοὺς τῆς ἀρμοδιότητος νὰ κρίνουν ἐγκύρως τὰς μουσικὰς ἐρμηνείας καὶ ἐκτελέσεις καὶ νὰ ἐκφράζουν θορυβωδῶς τὴν εὐαρέσκειαν ἢ ἀποδοκιμασίαν αὐτῶν. Οὕτως ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι πολῖται «ἄ φ ο β ο ι ἐγένοντο ὡς εἰδότες, ἡ δὲ ἄ δ ε ι α ἀ ν α ι σ χ υ ν τ ι α ν ἐνέτεκεν» τὸ γὰρ τὴν τοῦ βελτίονος δόξαν μὴ φοβεῖσθαι διὰ θράσους, τοῦτ' αὐτὸ ἐστὶν σχεδὸν ἡ πονηρὰ ἀναισχυντία, διὰ δὲ τινος ἐλευθερίας λίαν ἀποτετολμημένης¹. Ἡ μουσικὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ πολιτικὴ αὕτη ἀκοσμία ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐλλείψεως τοῦ χαλινοῦ τοῦ φόβου καὶ τῆς αἰδοῦς. Καὶ εἰς τὰ συμπόσια ἐπικεῖται παρόμοιος κίνδυνος. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἐπιβάλλεται διὰ τῶν συμποτικῶν νόμων ὁ χαλινὸς τοῦ «καλλίστου φόβου» καὶ τῆς δίκης, ὁ ἀναχαιτίζων τὸ μὴ «καλὸν θάρρος»².

*
* *

Ἵνα τὰ μουσικά, πολιτικά καὶ ἀνθρώπινα καθόλου ἦθη τῶν πολιτῶν διατηρηθοῦν ἐν κόσμῳ καὶ ἁρμονίᾳ, ἀντιστοίχῳ πρὸς τὴν παγκόσμιον ἁρμονίαν, πρέπει κατὰ τὴν πλατωνικὴν ἐντολὴν «φόβον εἰσπέμπειν μετὰ δίκης»³ καὶ «εἰς φόβον ἄγειν μετὰ νόμου»⁴. Ὁ κατὰ Πλάτωνα οὗτος φόβος, ὡς μία μορφή τῆς πολιτικῆς σωφροσύνης καὶ δεσμεύσεως, τῆς συνευαζομένης μετὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς φιλίας πρὸς διατήρησιν τῆς πολιτικῆς ὑγείας, δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ ἢ πρὸς τοὺς νόμους αἰδῶς, τὴν ὁποίαν ἐκήρυξεν εἰς τὸν προγραμματικόν της λόγον ἡ Ἀθηναῖα τῆς «᾽Ορεστείας» καὶ ἀπεδέχθησαν αἱ ὑπὸ νέαν μορφήν προστάτιδες τῶν νόμων Εὐμενίδες. Ἐξηγηρετεὶ «τὴν τοῦ νόμου ἐκόντων ἀρχήν, ἀλλ' οὐ βίαιον πεφυκυῖαν»⁵.

Οὕτως ὁ Πλάτων διὰ τῆς ἐν «Νόμοις» εὐρείας ἐννοιολογικῆς ἀναλύσεως ἔδωκε τὴν βαθυτέραν ἐρμηνείαν τοῦ πολιτικοῦ νοήματος τῆς ἐννοίας τοῦ φόβου ἐν τῇ «᾽Ορεστείᾳ». Συμφωνεῖ δὲ ἀπολύτως καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς θεοσεβείας τοῦ Αἰσχύλου ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ φόβου τούτου ὡς «θ ε ι ο υ». Διότι ὁ θεῖος οὗτος φόβος, ὀδηγῶν εἰς τὴν ἐν τῷ μικροκόσμῳ⁶ τῆς πολι-

1. Νόμ. Γ 701a-b.

2. Νόμ. Β 671c.

3. Νόμ. Β 671d.

4. Νόμ. Α 647c.

5. Νόμ. Γ 690c.

6. Κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀναξιμάνδρου τὸ κράτος εἶναι ὁ ἀνθρώπινος μικρόκοσμος, ὁ ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν μακρόκοσμον τοῦ σύμπαντος.

~~τείας πραγματοποιήσιν τῆς θείας περὶ ἁρμονίας τοῦ ὅλου κόσμου βουλήσεως καὶ εἰς τὴν πιστὴν τήρησιν τῶν θείας προελεύσεως νόμων¹, ταυτίζεται πρὸς τὸ ἱερὸν δέος τῆς θρησκευτικότητος καὶ ἀποτελεῖ μίαν ἰδιότυπον ἔκφρασιν τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Κυβερνήτου τῶν πάντων Θεοῦ.~~

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ

1. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, 'Η προέλευσις τῶν νόμων κατὰ Πλάτωνα (Περιοδ. «Ἀκτίνες», τεύχ. 147, 1954).